Jerzy KALISZUK
Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych,
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

Spis książek klasztoru franciszkanów w Chełmnie z drugiej połowy XIII wieku

Średniowieczne inwentarze i katalogi bibliotek są cennym źródłem historycznym, umożliwiającym poznanie nie tylko charakteru danej biblioteki, ale także kultury intelektualnej i religijnej osób/właścicieli oraz instytucji kościelnych i świeckich (np. wspólnoty zakonnej, duchowieństwa katedralnego, kolegiackiego czy parafialnego, kręgu dworu królewskiego, przedstawicieli możnowładztwa czy mieszczaństwa)[1]. Utrwalenie informacji o zasobie danej biblioteki następowało z różnych przyczyn. Spisywano więc książki z polecenia zwierzchników (władz kościelnych i świeckich) albo własnej woli (np. w testamencie), w ściśle określonym momencie — w czasie wizytacji, przenosin księgozbioru, inwentaryzacji rzeczy cennych lub nabytych czy choćby po ponownym przeoprawieniu większej liczby woluminów. Spisy takie ułożone były w sposób celowy, według określonego podziału rzeczowego lub topograficznego, umożliwiającego szybkie odnalezienie danej pozycji (katalogi) albo tworzone były na bieżąco, bez widocznego porządku, szczególnie w wypadku księgozbiorów małych, mieszczących się w jednej skrzyni lub szafie (inwentarze).

Badanie średniowiecznych inwentarzy i katalogów książek związane jest z określonymi niebezpieczeństwami[2]. Pierwsze to niepełny obraz uzyskany na podstawie samego spisu. Odnotowywano zazwyczaj tytuł głównego lub pierwszego tekstu w woluminie, pomijając pozostałe. Ponadto inwentarze nie obejmowały wszystkich książek wykorzystywanych w danej instytucji. Czasami, np. w spisach księgozbiorów klasztornych i kolegiackich, pomijano książki służące do sprawowania liturgii, przechowywane w odrębnym pomieszczeniu: w kościele czy zakrystii. Z tych powodów formularz badawczy powinien obejmować poza analizą samej treści inwentarza również poszukiwanie wszelkich rękopisów związanych z daną instytucją, zarówno zachowanych, jak też zniszczonych i zaginionych, o których informacje znalazły się w innych źródłach i opracowaniach. Istotne jest również określenie, choćby na podstawie samego inwentarza, charakteru księgozbioru, komu i w jakim celu miał on służyć.

Zachowało się stosunkowo niewiele inwentarzy i katalogów bibliotecznych z okresu średniowiecza. Pewna zmiana ilościowa zachodzi w XIV–XV w. i związana jest z przemianami w kulturze późnego średniowiecza, m.in. rozpowszechnieniem pisma, alfabetyzacją społeczeństwa lub niższymi cenami

[1] O inwentarzach i katalogach średniowiecznych zob. A. Derolez, *Les catalogues de bibliothèques*, Turnhout 1979, Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 31.

[2] Problemy związane z krytyką inwentarzy i katalogów oraz możliwości ich interpretacji przedstawił Albert Derolez, *Les catalogues*, s. 59–62, 66–71.

Studia Źródłoznawcze, t. XLVII, ISSN 0081–7147, ISBN 978–83–7181–616–1

http://rcin.org.pl

materiałów pisarskich. Okres wcześniejszy, szczególnie w odniesieniu do krajów Europy Wschodniej, reprezentowany jest nad wyraz skromnie. Tym cenniejsze wydaje się odkrycie inwentarza księgozbioru franciszkańskiego, który, jak zamierzam udowodnić, został spisany w trzeciej ćwierci XIII wieku w klasztorze minorytów w Chełmnie.

*

Ten inwentarz biblioteczny zawarty jest w jednym z średniowiecznych rękopisów przechowywanych w Bibliotece Narodowej (sygn. 8105 III, sygn. poprzednia — akc. 11294). Kodeks został zakupiony przez Bibliotekę krótko po 1980 r. od osoby prywatnej za pośrednictwem Warszawskiego Antykwariatu Naukowego.

Jest to kodeks pergaminowy o wymiarach 31,8 na 21,3 cm, liczący 166 kart i dwie dodatkowe karty papierowe, ochronne, dodane na końcu (k. I–II). Tekst główny to księgi Starego Testamentu: *Parabolae Salomonis* (k. 4^{r}–48^{v}), *Ecclesiastes* (k. 49^{r}–63^{r}), *Canticum canticorum* (k. 63^{v}–82^{v}), *Liber Sapientiae* (k. 83^{r}–104^{v}), *Ecclesiasticus cum oratione Sirach* (k. 105^{r}–166^{v}), zaopatrzone w prologi św. Hieronima oraz glosę interlinearną i marginalną z komentarzami Bedy Czcigodnego, Hrabana Maura i św. Hieronima. Do rękopisu dodano na początku trzy karty pochodzące z innego kodeksu, zawierające anonimowe kazania i notki, pisane w trzech kolumnach (k. 1–3^{v}). Kazania te, w liczbie 11, pochodzą z cyklu *de tempore* i obejmują okres od Objawienia Pańskiego do Wielkanocy (*Dominica 2,3,4 post Epiphaniam — Dominica in Passione Domini*). Wstępna analiza treści kazań wskazuje na krąg franciszkański jako miejsce powstania[3]. Po kazaniach zamieszczono omawiany tu inwentarz książek.

Księgi Pisma Św. zawarte w kodeksie zostały przepisane przez kilku kopistów gotycką teksturą (*littera minuscula gothica textualis semiquadrata libraria media*), zaś glosa została zapisana mniejszą minuskułą — tzw. pismem glos (*littera minuscula gothica glossularis media*). Różnice między rękami pisarskimi są nieznaczne. W samym tekście występuje stosunkowo niewielka liczba błędów (błędny zapis, opuszczenia wyrazów), skorygowanych współcześnie na marginesach. Na uwagę zasługuje układ tekstu na stronie — tekst główny pisany jest z dość znaczną interlinią, zaś glosy okalają tekst zazwyczaj z obu stron. Oznacza to, że całość (tzn. księgi Pisma Św.) została przepisana w jednym skryptorium. Wskazują na to również takie elementy jak jednolita struktura składek (prawie wyłącznie kwaterniony)[4] oraz zaopatrzenie składek w kustosze i reklamanty, przy czym te ostatnie zawierają zarówno słowa tekstu głównego, jak i glosy marginalnej[5].

Pewną wskazówkę w datowaniu rękopisu stanowią iluminacje. W kodeksie występują inicjały filigranowe (P — k. 4^{r}, V — k. 48^{r}, O — k. 64^{r}, D — k. 83^{r}, O — 105^{r}), rubrykacje, drobne floratury oraz rysunki rysikiem przy numerach rozdziałów. Ponadto w kodeksie (poza kartami 1–3) występuje na górnym marginesie „żywa pagina" w postaci dwóch lub czterech liter odnoszących się do poszczególnych ksiąg Pisma Św. Wykonanie i styl dekoracji wskazują na warsztat francuski (najprawdopo-

[3] W poszukiwaniach autora kazań wykorzystano niemal wszystkie dostępne repertoria i incipitaria, niestety bezskutecznie. Wiele przesłanek przemawia za tym, że teksty te powstały w kręgu franciszkańskim — są one podobne w swojej strukturze do kazań św. Antoniego Padewskiego lub św. Bonawentury. Edycja kazań, przygotowywana przez autora ukaże się w najbliższym czasie.

[4] Składki: I (1+2), k. 1–3; II–XII (4+4), k. 4–99; XIII (2+3), k. 100–104; XIV–XX (4+4), k. 105–160; XXI (4+2), k. 161–166.

[5] Kustosze: I (k. 11^{v}), II (19^{v}), III (k. 27^{v}), IV (k. 35^{v}), V (k. 43^{v}), VI (k. 51^{v}), VII (k. 59^{v}), VIII (k. 67^{v}), IX (k. 75^{v}), X (wytarty, albo zapisany rylcem k. 83^{v}), XI (wytarty, k. 91^{v}), XII (wytarty, k. 99^{v}), XIIII [sic!] (wytarty, k. 104^{v}), XIIII (wytarty, k. 112^{v}), XVI (k. 128^{v}), XVII (k. 136^{v}), XVIII (k. 144^{v}), XIX (k. 152^{v}), XX (k. 160^{v}); reklamanty w dolnym marginesie: k. 11^{v}, 27^{v} (tekst główny), 35^{v} (tekst główny), 43^{v} (tekst główny i glosa marginalna), 51^{v} (glosa marginalna), 59^{v} (tekst główny), 67^{v} (glosa marginalna), 75^{v} (glosa marginalna), 91^{v} (frg.), 99^{v} (tekst główny), 104^{v} (prolog), k. 112^{v} (tekst główny), k. 120^{v} (ślad — tekst główny), k. 128^{v} (tekst główny), k. 144^{v} (nieczytelny), k. 152^{v} (tekst główny).

http://rcin.org.pl

dobniej paryski) i lata 1210–1240[6]. W zasadniczej części, zawierającej księgi Starego Testamentu, rękopis jest więc datowany na pierwszą połowę XIII wieku i pochodzi zapewne z terenów Francji.

Karty pergaminowe dodane na początku kodeksu (k. 1r–3v) pisane były drobną minuskułą protogotycką (pismo to można też uznać za bardzo wczesną postać *gothica textualis*), wyraźnie odróżniającą się od tekstu zasadniczego[7]. Teksty tam zamieszczone — kazania — pisane były przez trzy osoby, przy czym ich pismo wykazuje podobieństwo. Użycie tego typu pisma, występującego w Europie Zachodniej w XII i w początkach XIII w., można interpretować trojako: 1. tekst został zapisany wcześniej niż tekst główny, 2. osoby piszące posługiwały się pismem, którego nauczyły się w młodości oraz 3. teksty na k. 1–3 zostały zapisane w krajach, w których pismo gotyckie pojawiło się z opóźnieniem. Pierwsza hipoteza jest mało prawdopodobna, ze względu na możliwe franciszkańskie autorstwo kazań. Pozostałe dwie hipotezy wydają się mieć mocniejsze podstawy, choć są trudne do weryfikacji. Ostatnia możliwość, odwołująca się do starej i mocno krytykowanej koncepcji Wilhelma Wattenbacha i Arthura Giry'ego, wskazywałaby na tereny Europy Wschodniej jako możliwe miejsce przepisania tych krótkich tekstów[8]. Nie wiadomo też, czy te, szczególnie nas interesujące, karty pergaminowe na początku kodeksu zostały dodane przy oprawianiu, jak też, gdzie oprawiono kodeks. Rękopis został bowiem ponownie oprawiony w początkach XIX w. w tekturę i szary, marmurkowy papier. Na grzbiecie u góry znajduje się naklejony czerwony pasek, na którym w obramieniu z wici roślinnej (u góry i u dołu) zamieszczono tytuły ksiąg Starego Testamentu[9]. Tego typu oprawy występują dość powszechnie i nie można stwierdzić, do jakiego księgozbioru kodeks należał. Bardziej charakterystyczny wydaje się natomiast naklejony na wyklejce przedniej okładki wąski kawałek papieru z adnotacją ołówkiem: *No. 9. Proverbia, Salomonis, Sapientiae. S. XIV*. Tego typu informowanie o treści kodeksu i datacji wskazywać może na obieg antykwaryczny, jednak trudno wyrokować, kiedy i w jakim antykwariacie ten rękopis mógł się znajdować[10].

Z pewnością można stwierdzić, że rękopis ten był czytany w średniowieczu. Dowodzą tego liczne notki na marginesach wykonane w całym kodeksie wieloma rękami w przeciągu co najmniej trzech stuleci (XIII–XV w.). Są to komentarze i odwołania do poszczególnych fragmentów Nowego Testamentu zapisane atramentem, ale również ołowianym rylcem. Podobnie rylcem zapisano na dolnych marginesach, być może w XIV w., trudno czytelne, drobne teksty o Najświętszej Marii Pannie (k. 117^{v}, 159^{v}, 160^{r}, 164^{v}, 165^{r}, 165^{v}, 166^{v}).

Na karcie 3^{v}, bezpośrednio po kazaniach znajduje się drobna notka o wymiarach 6,8x6 cm, licząca 16 wierszy. Inną ręką, pismem niewiele późniejszym od tekstów kazań, o starannym dukcie, zanotowano tam spis książek. Na podstawie cech paleograficznych spis ten datować można na trzecią ćwierć XIII w.[11] Charakterystyczna pisownia pozwala ostrożnie założyć, że inwentarz został spisany przez osobę pochodzącą lub wykształconą w kręgu kultury romańskiej (brak h w słowach *ystoria*

---

[6] Zob. P. Stirnemann, *Fils de la vierge. L'initiale à filigranes parisienne: 1140–1314*, „Revue de l'Art", 90, 1990, s. 58–73. Dziękuję bardzo za pomoc w analizie ikonografii i cenne rady Dr. Martinowi Rolandowi z Institut für Kunstgeschichte der Universität Wien.

[7] Charakterystyczny jest dukt i sposób zapisywania poszczególnych liter. Ponadto, w zależności od ręki pisarskiej, występują pojedynczo tzw. zasady Meyera i zasada Zamponiego (elizji) — nigdy zaś razem. — Zob. A. Derolez, *The Paleography of Gothic Manuscriptm Books From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2003, s. 77–79.

[8] W. Wattenbach i A. Giry pisali o pięćdziesięcioletnim zapóźnieniu w recepcji pisma gotyckiego w krajach wschodnich (Dania, Polska, Węgry) — zob. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, wyd. 2 popr., Kraków 2002, s. 341 nn.; P. Spunar, *L'évolution et la fonction de la bâtarde en Bohême et en Pologne*, St. Źródł., 6, 1961, s. 1–19.

[9] *Salomonis, Proverbia, Ecclesiastes, Cant. Cantic., Sapientia*[e]*, Jesus Sirach*.

[10] Podobne kartki papierowe znajdują się w kilku innych średniowiecznych kodeksach zakupionych w tym samym czasie przez Bibliotekę Narodową, jednak od innej osoby. Kwestia pochodzenia tej grupy kodeksów będzie przedmiotem osobnego opracowania.

[11] Nie są stosowane zasady Meyera, natomiast zaobserwować można zasadę Zamponiego. Ponadto poszczególne litery mają cechy pisma wczesnej odmiany gotyckiego pisma książkowego. Podobny rodzaj pisma występuje w rękopisie BnF lat. 8097, przepisanym w 1232 r. w Tournai — zob. S. Harrison Thomson, *Latin Bookhands of the Later Middle Ages 1100–1500*, Cambridge 1969, tabl. 8.

http://rcin.org.pl

ierosolimitana, pisownia *gerarchia*, charakterystyczne r w formie 2 z przedłużoną dolną laską). Treść inwentarza przedstawia się następująco[12]:

Isti sunt libri fratrum minorum de Culmine: [*1*] Decretum. [*2*] Moralia Job quinta et sexta pars. [*3*] Prophete minores glosati. [*4*] Libri Salomonis glosati. [*5*] Josue et treni glosati. [*6*] Epistole Ieronimi [–glosa–][a]. [*7*] Item aurora. [*8*] Item exposicio canticorum Gregorii et sermones sancti Bernardi in uno volumine. [*9*] Item psalterium glosatum. [*10*] Item psalterium postilatum. [*11*] Item gemma anime. [*12*] Item cantica canticorum in paruo volumine. [*13*] Item summa Remundi. [*14*] Item summa rupelle de viciis disputata. [*15*] Item vita beati Nicholai et beati Martini simul. [*16*] Item miracula Domine. [*17*] Item liber Innocencii tercii de missarum misteriis. [*18*] Item Paschasius de corpore Domini. [*19*] Item ystoria ierosolimitana. [*20*] Item Dionisius de triplici gerarchia. [21] Item quoddam opus super Ewangelica postillatum. [*22*] Item vitas patrum. [*23*] Item summa viciorum. [*24*] Item libri confessionum Augustini in quinque quaternis.

[a] *wykropkowane ręką pisarza*.

Jest to zatem inwentarz książek franciszkanów chełmińskich. Określenie *de Culmine* jest pewnym odczytem pomimo zapisu z dwiema abrewiacjami. Identyczne skrócenie *cul* występuje w słowie *miracula* (nr 16), zaś pozioma kreska wskazuje na literę *n*. Łacińska nazwa *Culmen*, choć oznacza również kopułę, jako nazwa miejscowa potwierdzona jest od 1065 r. w stosunku do Chełmna (obecnie nazwa łacińska: *Culma*)[13].

Informacje na temat konwentu franciszkańskiego w Chełmnie są bardzo lakoniczne[14]. Franciszkanie zostali sprowadzeni do tego miasta około 1258 r., gdyż wówczas zastępca wielkiego mistrza krzyżackiego w Prusach — Gerhard z Hirzbergu nadał im ziemię i klasztor[15]. Pierwotnie klasztor należał do prowincji polsko–czeskiej, jednak w drugiej połowie XIII w. przeszedł wraz z innymi klasztorami pruskimi do prowincji saskiej[16].

Kościół franciszkański pod wezwaniem św. Jakuba Większego i św. Mikołaja został wzniesiony w kilku fazach, począwszy od trzeciej ćwierci XIII w., kiedy zbudowano korpus, a ukończony w XIV w. Prawdopodobnie w początkach XIV w. zbudowano klasztor, który uległ rozbiórce po kasacie w 1806 r.[17] Wezwanie kościoła — św. Jakub i św. Mikołaj, wiązać można, jak chce Waldemar

[12] Poszczególne numery porządkowe zostały dodane przez autora artykułu. W cytatach źródłowych stosuję się do A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, St. Źródł. 1, 1957, s. 155–181.

[13] Średniowieczne łacińskie i niemieckie nazwy Chełmna to *in Culmine*, *Colmen*, *Chelm*, *Culmne*, *Cholmen*, *in Chulmine*, *neuwen Culmen* — zob. *Słownik historyczno–geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, przy współpr. M. Grzegorza, red. M. Biskup, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, *Słownik Historyczno–Geograficzny Ziem Polskich w Średniowieczu*, 1, s. 18. Zob. również J. G. Th. Graesse, *Orbis latinus. Verzeichniss der wichtigsten lateinischen Orts– und Ländernamen*, wyd. 2 popr., Berlin 1909 (reprint Berlin 1980), s.v.

[14] Zob. J. Seemann, *Über das Franziskaner–Kloster in Culm*, „Jahresbericht über das Königliche Katholische Progymnasium zu Neustadt in Westpreußen", 1860, s. 1–21 (opracowanie dotyczy głównie czasów nowożytnych); H. Niedermeier, *Die Franziskaner in Preußen, Livland und Litauen im Mittelalter*, „Zeitschrift für Ostforschung", 27, 1978, Heft. 1, s. 1–31, tu s. 6 n.; A. Radzimiński, *Geneza oraz ukształtowanie się organizacji kościelnej (1206–1409)*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, s. 174–176.

[15] W tym roku klasztor został przyjęty przez Daniela prowincjała prowincji czesko–polskiej — zob. *Annales Minorum Prussicorum*, wyd. E. Strehlke, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 5, Leipzig 1874, s. 648.

[16] K. Kantak uważa, że przejście do prowincji saskiej nastąpiło w 1274 r., po koronacji Rudolfa habsburskiego na cesarza — zob. K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 1: *1237–1517*, Kraków 1937, s. 44. John B. Freed pisał o przeniesieniu kustodii pruskiej do prowincji saskiej w latach 1258–1284 — zob. J. B. Freed, *Dzieje saskiej prowincji franciszkanów w XIII wieku*, w: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1983, Zakony Franciszkańskie w Polsce, 1, s. 195–226.

[17] Rozwój architektoniczny kościoła i klasztoru zob. *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko. M. Arszyński, t. 2, *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 43 n., Dzieje Sztuki Polskiej t. 2, cz. 3; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 4: *Dawny powiat chełmiński*, oprac.

http://rcin.org.pl

Rozynkowski, z misją chrystianizacyjną na tych terenach oraz z popularnością tych świętych w kręgu miast hanzeatyckich[18].

Nie jest znany skład etniczny grupy pierwszych franciszkanów przybyłych do Chełmna, być może z niedalekiego Torunia, gdzie konwent istniał od 1239 r. Można przypuszczać, że znaczną część stanowili mnisi posługujący się językiem niemieckim, pochodzący z terenów Rzeszy. Musieli przecież głosić kazania dla ludu — niemieckojęzycznych mieszczan chełmińskich. Kamil Kantak wyraził to dobitnie, choć zbyt jednoznacznie, w odniesieniu do franciszkanów toruńskich i chełmińskich: „Charakter narodowy tych Minorytów jest niemiecki: mówią o tym i imiona ich, i sympatie krzyżackie”[19].

Tylko nieliczni franciszkanie chełmińscy są znani z XIII w. Jedną z najciekawszych postaci konwentu chełmińskiego w tym czasie był niewątpliwie bł. Jan z Łobdowa (zm. ok. 1264 r.)[20]. Być może brał on udział w założeniu klasztoru franciszkanów w Toruniu. Następnie był, i to jest jedyna pewna informacja o nim, kaznodzieją i lektorem teologii w Chełmnie i najprawdopodobniej doktorem teologii (przy czym tytułu tego nie uzyskał na studiach, ale, jak się przypuszcza, nadano mu go w zakonie)[21]. Według tradycji hagiograficznej miał być spowiednikiem i przewodnikiem duchowym bł. Juty z Chełmży (Jutty z Sangerhausen, ok. 1220–1260), ale informacja ta nie jest pewna[22].

W nowożytnych tekstach hagiograficznych związanych z osobą Jana Łobdowczyka występują również współbracia: Tomasz i bł. Szymon z Torunia, współobywatel (*concivis*) Jana. Możliwe, że wzmianki o nich (mieli być pochowani w Chełmnie) to szczątki legend wyrosłych na podstawie wiadomości o Janie Łobdowczyku. Kult Jana z Łobdowa zaistniał w XVII w., zaś zanikł w początkach XIX w. wraz z kasatą klasztoru chełmińskiego w 1806 r. Obecnie jest on wspominany w kalendarzu kościelnym pod dniem 9 października. Jest patronem żeglarzy.

Sama biblioteka franciszkanów chełmińskich pozostawała dotychczas poza obrębem zainteresowania badaczy. Ten stan rzeczy wynika niewątpliwie z bardzo szczupłej bazy źródłowej. Z tego względu ważne są badania nad bibliotekami minoryckimi innych konwentów pruskich. Badania nad biblioteką franciszkańską w Toruniu prowadziła Wiesława Kwiatkowska[23]. Ze względu na brak średniowiecznego katalogu przyjęła ona metodę rekonstrukcji księgozbioru na podstawie nowożytnych spisów oraz informacji o książkach zawartych w materiałach aktowych i dyplomatycznych[24]. Niestety nie udało się odnaleźć analogicznych inwentarzy księgozbioru franciszkanów chełmińskich, zatem jedyną podstawą do wnioskowania na temat charakteru tego księgozbioru pozostaje spis książek zamieszczony w rękopisie Biblioteki Narodowej.

T. Mroczko, Warszawa 1976, s. 31–34; T. Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, passim; T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Chełmno*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 130–139.

[18] W. Rozynkowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 136.

[19] K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, s. 42 n.

[20] Johannes Lobedavius, Johannes Prutenus, prawdopodobnie pochodził z miejscowości koło Brodnicy — zob. K. Górski, *Jan z Torunia (z Łobdowa, de Lobedaw, Lobedan)*, w: PSB, t. 10, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 484 n.; D.M. Synowiec, *Jan Łobdowczyk*, w: *Hagiografia polska. Słownik bio– bibliograficzny*, red. R. Gustaw, t. 1, Poznań–Warszawa–Lublin 1971, s. 559–566 (tamże bibliografia sporządzona przez R. Gustawa — s. 566 n.); *Acta sanctorum*, *Octobris*, t. 4, Bruxellis 1780, s. 1097–1100 (9 Octobris); M. Töppen, *Zur Lebensgeschichte der heiligen Jutta und des heiligen Johann Lobedau*, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 2, Leipzig 1863, s. 374–396 (XVII–wieczny żywot autorstwa Fryderyka Szembeka).

[21] D.M. Synowiec, *Jan Łobdowczyk*, s. 560 n.

[22] O Jucie zob. A. Liedtke, *Juta z Chełmży*, w: PSB, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 358; tenże, *Juta z Chełmży*, w: *Hagiografia polska*, t. 1, s. 659 (tamże bibliografia sporządzona przez R. Gustawa, s. 660 n.).

[23] W. Kwiatkowska, *Średniowieczne księgozbiory franciszkanów i dominikanów toruńskich jako świadectwo ich kultury umysłowej i możliwości oddziaływania na środowisko mieszczańskie*, Toruń 1991 (maszynopis rozprawy doktorskiej w bibliotece IINiSB UW); taż, *Średniowieczna biblioteka klasztoru franciszkanów w Toruniu*, „Folia Torunensia”, 1, 2000, s. 9–30.

[24] W. Kwiatkowska, *Średniowieczna biblioteka*, s. 9–10.

http://rcin.org.pl

W inwentarzu książek franciszkanów chełmińskich wymieniono 24 pozycje, określone jako *libri*[25]. *Były to prawdopodobnie odrębne woluminy, choć nie wszystkie zaopatrzone w oprawę. Wskazują na to następujące określenia: in uno volumine* (nr 8), *in parvo volumine* (nr 12) lub *in quinque quaternis* (nr 24).

Wymienione w spisie pozycje to:

1. *Decretum* — to zwyczajowa nazwa tekstu *Concordia discordantium canonum*, napisanego przez Gracjana w drugiej połowie XII w.[26] Dzieło to można z pewnością nazwać fundamentalnym dla prawa kanonicznego i kultury średniowiecznej — znajdowało się w większości bibliotek różnego typu instytucji kościelnych.

2. *Moralia Job quinta et sexta pars*. Określenie w inwentarzu wskazuje, że jest to z dużym prawdopodobieństwem komentarz autorstwa Grzegorza Wielkiego (ok. 540–604) do księgi Hioba[27]. Komentarz ten liczył w sumie 35 ksiąg, ukończony został ok. 595 r.[28]

3–5. Pozycje te to księgi Pisma Św. w odrębnych tomach, wszystkie z glosą: nr 3. *Prophete minores glosati*. Księgi proroków mniejszych; nr 4. *Libri Salomonis glosati* — odpowiadałby rękopisowi Biblioteki Narodowej, w którym zawarty jest inwentarz; nr 5. *Josue et treni glosati* czyli księga Jozuego z lamentacjami Jeremiasza.

6. *Epistole Ieronimi* to bliżej nieokreślona kolekcja listów św. Hieronima ze Strydonu.

7. *Item aurora*. Jest to wierszowane opracowanie Pisma Św. (*Biblia versificata*) autorstwa Piotra Rygi (zm. 1209), kanonika regularnego z Reims. Tekst ten, jak i inna redakcja dokonana przez Idziego (ok. 1247–1316), był bardzo popularny w średniowieczu (znanych jest około 250 rękopisów)[29].

8. *Item exposicio canticorum Gregorii et sermones sancti Bernardi in uno volumine*. Komentarz do Pieśni nad Pieśniami Grzegorza Wielkiego był ważnym źródłem dla późniejszych egzegetów tej księgi biblijnej[30]. Św. Bernard z Clairvaux był autorem 86 kazań na temat Pieśni nad Pieśniami, napisanych między 1135 a 1153 r., które zachowały się w trzech głównych redakcjach[31].

9–10. *Item psalterium glosatum*, *Item psalterium postilatum* to tekst księgi Psalmów z komentarzem.

11. *Item gemma anime*. Dzieło Honoriusza Augustodunensis, powstałe w początkach XII w.[32] Jest to podręcznik liturgiczny, dotyczący różnych aspektów działalności kościelnej (Msza Św., święta, godziny kanoniczne, sakramenty).

12. *Item cantica canticorum in paruo volumine*. Księga Pieśni nad Pieśniami z wyjątkową w spisie wzmianką o rozmiarze kodeksu.

13. *Item summa remundi*. Jest to podręcznik spowiedniczy napisany przez katalońskiego dominikanina, doktora prawa kanonicznego Rajmunda de Peñaforte (Raimundus de Pennaforti, zm. 1275 r.)[33]. Dzieło to powstało w dwóch redakcjach, z których pierwszej dokonano w l. 1224–1226, zaś

---

[25] Termin ten może oznaczać zarówno odrębny tom, jak też dzieło.

[26] *Corpus iuris canonici. I. Decretum magistri Gratiani*, ed. E. Friedberg, Leipzig 1879. Zob. również interesującą pracę Andersa Winrotha, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000.

[27] S. Gregorii Magni opera: *Moralia in Job libri I–X*, ed. M. Adriaen, t. 1–3, Turnhout 1979–1985 (Corpus Christianorum, Series Latina [dalej: CCSL]^{o}, 143.

[28] B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, przeł. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 609 n.

[29] W zbiorach polskich: S. Wielgus, *Obca literatura biblijna w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1990, s. 113, 152.

[30] F. Stegmüller, *Repertorium biblicum medii aevi*, t. 3, Madrid 1951, nr 2639. Wydanie: Gregorii Magni *Expositio in Canticum Canticorum (1, 1–8)*, ed. P. Verbraken, Turnhout 1963, CCSL, 144; Gregoire le Commentaire sur le Cantique des Cantiques, de R. Belanger, Paris 1984 (repr. 2006), Sources Chretinnes, 314. Zob. E.A. Matter, *The Voice of My Beloved: The Song of Songs in Western Medieval Christianity*, Philadelphia 1992, s. 93–97 i in.

[31] A. Vernet, *Bernhard von Clairvaux. III. Werke*, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, München–Zurich 1980, kol. 1995–1996.

[32] Zob. H. Freytag, *Honorius*, w: *Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters*, Berlin–New York 1982, t. 4, kol. 122–132; Stan badań i poglądy Honoriusza przedstawił ostatnio M. Jamróz, *Bóg, świat i człowiek w pismach Honoriusza Augustodunensis*, Lublin 2008.

[33] T. Kaeppeli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, t. 3, Romae 1980, s. 283–287, nr 3407; T. N. Tentler, *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*, Princeton–New Jersey 1977, s. 31–33.

http://rcin.org.pl

drugiej około 1234 r. Tekst, określany również jako *Raymundina*, *summa de poenitentia* lub *summa de casibus poenitentiae*, stał się podstawą i punktem odniesienia niemal wszystkich średniowiecznych traktatów dotyczących sakramentu spowiedzi[34].

14. *Item summa rupelle de uiciis disputata*. Jest to traktat Jeana de la Rochelle (Johannes de Rupella, zm. 1245) — teologa franciszkańskiego, ucznia Aleksandra z Hales i jego następcy na katedrze teologii Uniwersytetu Paryskiego[35]. Był on autorem licznych tekstów — *Summa de anima*, traktatów na temat cnót i grzechów (*Summa de virtutibus*, *Summa de vitiis*), komentarzy do Pisma Św. oraz 221 kazań, w większości niewydanych[36]. Jego traktat na temat grzechów (*Summa de vitiis*), napisany ok. 1235 r., do tej pory pozostaje niewydany.

15. *Item vita beati Nicholai et beati Martini simul*. Są to dwa teksty hagiograficzne, z których pierwszy odnosi się do świętego patrona konwentu chełmińskiego, zaś drugi związany jest ze św. Marcinem z Tours, darzonym szczególną czcią przez franciszkanów[37].

16. *Item miracula Domine*. Kult Najświętszej Marii Panny, szczególnie od XI–XII w., spowodował powstanie licznych kolekcji cudów dokonanych za sprawą NMP. Możliwych jest zatem wiele identyfikacji, wymienić można najważniejsze[38]. Jednym z bardziej poczytnych traktatów na ten temat był tekst benedyktyna angielskiego Williama z Malmesbury (ok. 1095–ok. 1142) zatytułowany *De laudibus et miraculis beatae Virginis Mariae*[39]. Może chodzić też o dzieło Jana de Garlandia (Johannes Anglicus, 1195?–ok. 1272) profesora uniwersytetów w Paryżu i Tuluzie, zatytułowane *Miracula Beatae Mariae Virginis sive Stella maris*, powstałe około 1248 r.[40]

17. *Item liber Innocencii tercii de missarum misteriis*. Papież Innocenty III (1160/1161–1216) napisał traktat dotyczący Eucharystii, zatytułowany *De missarum mysticis* (*misteriis*) lub *De sacro altaris mysterio*[41].

18. Item Paschasius de corpore Domini. Jest to dzieło Paschazego Radberta, mnicha z Korbei (ok. 790–860)[42]. Traktat ten stał się zresztą przyczyną ożywionej dyskusji teologicznej na temat obecności Chrystusa w Eucharystii, dyskusji, w której uczestniczyli Hraban Maur i Ratramnus[43].

19. *Item Ystoria Ierosolimitana*. Spośród wielu tekstów dotyczących tematyki krucjatowej, można obecnie zidentyfikować wymieniony w spisie tekst jednoznacznie. Udało się bowiem odnaleźć rękopis, który w średniowieczu należał do biblioteki franciszkanów chełmińskich. Jest to rękopis pergaminowy, o wymiarach 22x15 cm, liczący 153 karty, przechowywany obecnie w Bibliothèque Sainte–Geneviève

[34] Np. Jiří Kejř wyróżnił w twórczości spowiedniczej trzy etapy: 1. do Rajmunda z Peñaforte, 2. od Rajmunda do *Summa Pisana* oraz 3. od *Summa Pisana* do początków druku — zob. J. Kejř, *Summae confessorum a jina dílá pro foro interno v rukopisech českých a moravských knihoven*, Praha 2003, Studie o Rukopisech. Monographia. Sv. VIII.

[35] J. Wolny, *Jan z La Rochelle*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, Lublin 1997, kol. 915–916.

[36] F. Stegmüller, *Repertorium biblicum*, t. 3, Madrid 1951, nr 4888–4915; J. B. Schneyer, *Repertorium der lateinische Sermones des Mittelalters*, t. 3, Münster 1971, s. 703–720.

[37] Św. Franciszek określany był w żywotach jako „nowy Marcin"; podobnie jak Marcin był *miles Christi*, tak Franciszek był *novus miles Christi* — zob. A. S. Hoch, *St. Martin of Tours: His Transformation into a Chivalric Hero and Franciscan Ideal*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte", 50, 1987, Heft 4, s. 471–482.

[38] O mirakulach NMP zob. A. Mussafia, *Studien zu den mittelalterlichen Marienlegenden*, „Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.–hist. Klasse" 113, 1886, s. 917–994; 115, 1887, s. 5–92; 119, 1889, s. 1–66; 123, 1890, s. 1–85; 139, 1898, s. 1–74; A. Poncelet, *Index miraculorum Beatae Virginis Mariae quae saec. VI–XV Latine conscripta sunt*, „Analecta Bollandiana" 21, 1902; B. Ward, *Miracles and the Medieval Mind*, Philadelphia 1987, s. 132–165.

[39] *El libro De Laudibus et Miraculis Sanctae Mariae de Guillermo de Malmesbur,y ed. J. Canal* Rome 1968. Zob. również R.M. Thomson, *William of Malmesbury*, Rochester 2003.

[40] Zob. F.J. Worstbrock, *Johannes de Garlandia*, w: *Verfasserlexikon* [dalej: VerLex], t. 4, Berlin–New York 1982, kol. 612–623.

[41] Migne PL, t. 217, Parisiis 1855, kol. 763–946.

[42] Pascasius Radbertus, *De corpore et sanguine Domini*, ed. B. Paulus Turnhout 1969, Corpus christianorum. Continuatio mediaevalis, 16; Migne PL, t. 120, Parisiis 1879, kol. 1267–1350.

[43] H. Tavard, *Trina Deitas: The Controversy between Hincmar and Gottschalk*, Milwaukee 1996, s. 20–22.

http://rcin.org.pl

w Paryżu (sygn. Ms. 3489)[44]. Zawiera on dzieło Roberta mnicha (Robertus monachus) zatytułowane: *Tractatus Iherosolymitane hystorie*. Po tym tekście zamieszczono kompilację opartą na dwóch dziełach: *De excidio regni et regibus Jerusalem* oraz listach Jakuba z Vitry, zaś na końcu znajduje się karta wyjęta ze starej oprawy z notkami o siedmiu grzechach głównych. Kodeks został przepisany być może w XII w. Autorzy opisu podali informację, że na karcie 1^{v} pismem z XII–XIII w. [sic!] znajduje się nota proweniencyjna: *Liber Fratrum Minorum in Culmine*, zaś na k. 153^{v} w XIV–XV w. ktoś zapisał: *Historia Iherosolimitana Fratrum Minorum in Culmine*. W XIX w. kodeks ten w nieznanych okolicznościach trafił do Paula Edouarda Didiera Rianta (1836–1888), znakomitego badacza epoki krucjat i kolekcjonera książek o tej tematyce (jego biblioteka liczyła około 40 tysięcy tomów). Po jego śmierci biblioteka została sprzedana, część księgozbioru (dotycząca Skandynawii) trafiła do biblioteki uniwersytetu w Yale, a w 1899 r. większość książek zakupił Uniwersytet Harvarda (obecnie jest to wydzielony dział w bibliotece — Houghton Library, Mss. Riant)[45]. Kodeks paryski sprzedała wdowa w październiku 1900 r.

Tekst *Historia Iherosolimitana* powstał w początkach XII w. Jego autor — *Robertus monachus*, utożsamiany jest niekiedy z opatem St.–Rémi, jakkolwiek identyfikacja ta jest oparta na bardzo wątłych przesłankach[46].

20. *Item Dionisius de triplici gerarchia*. Tajemniczemu Pseudo–Dionizemu Areopagicie przypisywane są cztery traktaty: *De coelesti hierarchia*, *De ecclesiastica hierarchia*, *De divinis nominibus*, *De mystica theologia* oraz dziesięć listów[47]. Teksty te, pisane po grecku, zostały przyswojone przez autorów łacińskich dzięki tłumaczeniom dokonanym w IX (m.in. Jan Szkot Eriugena), a następnie w XII w. W w. XIII zauważyć można wzrost zainteresowania dziełami Pseudo–Dionizego w kręgach mendykanckich. Franciszkanin Robert Grosseteste dokonał tłumaczenia całości i zaopatrzył je w komentarz między 1240 a 1243 r., a dominikanie Albert Wielki i Tomasz z Akwinu zajmowali się szczegółowo różnymi kwestiami poruszonymi przez Pseudo–Dionizego[48]. Sam tytuł *de triplici hierarchia*, w połączeniu z Pseudo–Dionizym jest bardzo rzadko spotykany w rękopisach średniowiecznych, gdzie przy tekstach Pseudo–Dionizego pojawia się z reguły *Libri Dionisii*. Jedyne takie zestawienie odnaleziono w piętnastowiecznym rękopisie, zawierającym francuskie tłumaczenie dzieła katalońskiego franciszkanina Francesca de Ximenez (Franciscus Eiximenis, ok. 1330–1409) pt. *Livre des anges* [49].

21. *Item quoddam opus super Ewangelica postillatum*. Bliżej nieznany komentarz do Ewangelii lub zbiór kazań.

22. *Item vitas patrum*. Tytuł ten oznacza kolekcję żywotów oraz pouczeń moralnych pierwszych pustelników i mnichów chrześcijańskich, żyjących w Egipcie i Azji Mniejszej. Dzieło to było bardzo popularne w średniowieczu, o czym świadczą przeróbki na języki rozdzime[50].

---

[44] Zwięzły opis znajduje się w francuskim katalogu cyfrowym archiwaliów i rękopisów bibliotek szkolnictwa wyższego, dostępnym w Internecie — zob. http://www.calames.abes.fr/pub/#details?id=D45030342 (data odwiedzin: 8.06.2009).

[45] Zob. L. De Germon, L. Polain, *Catalogue de la Bibliothèque de feu M. le Comte Riant*, t. 1–2, Paris 1899.

[46] Zob. np. C. Sweetenham, *Robert the Monk's Historia Iherosolimitana*, 2005, Crusade Texts in Translation, 11, s. 4. Tradycja rękopiśmienna zob. F. Kraft, *Heinrich Steinhöwels Verdeutschung der Historia Hierosolymitana des Robertus Monachus. Eine literarhistorische Untersuchung*, Strasbourg 1905.

[47] Zob. R. Riedinger, V. Honemann, *(Pseudo–) Dionysius Areopagita*, w: VerLex, t. 2, Berlin–New York 1980, kol. 154–166. Tłum. polskie pism Ps. Dionizego: Pseudo–Dionizy Areopagita, *Pisma teologiczne*, tłum. M. Dzielska, przedmowa ks. T. Stępień, wyd. 2 popr., Kraków 2005.

[48] Zob. J. Leclercq, *Influence and noninfluence of Dionysius in the Western Middle Ages*, w: Pseudo–Dionysius, *The Complete Works*, transl. by. C. Luibheid, New York 1987, s. 29–30.

[49] Genève, Bibliothèque publique et universitaire, Ms. fr. 5 (Petau 110), k. 1: „le livre des anges … compilé sur le livre de saint Denis De triplici gerarchia". Zob. H. Aubert, *Notices sur les manuscrits Petau conservés à la bibliothèque de Genève (fonds Ami Lullin) (Suite 1.)*, „Bibliothèque de l'École des Chartes", 70, 1909, No. 1, s. 471–522, tu s. 476; *Catalogue des manuscrits français (1–198)*, 3ème éd. 2007 [http://www.genève–ville.ch/bge/doc/catalogue–manuscrits–francais.pdf — data odwiedzin 7.07.2009] Edycje francuskie (inkunabuły i stare druki) powielały tę zbitkę: *Le livre des anges fait et compilé sur le livre de saint Denis, De triplici gerarchia, et sur les ditz de plusieurs docteurs devotz et contemplatifz, par frère François Dachimenis* (Genewa 1478; Lyon 1486; Paryż 1505, Paryż 1518).

[50] U. Williams, *Vitas patrum*, w: *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart–Weimar 1999, t. 8, kol. 1766–1768.

http://rcin.org.pl

23. *Item summa viciorum*. Pod tym tytułem może kryć się wiele dzieł o charakterze spowiedniczym, jednak zazwyczaj tytuł ten stosowany jest do tekstu autorstwa Guillaume'a de Peyraut (Willelma Peraldi), napisanego około 1236 r. (również jako *Summa de vitiis et virtutibus*)[51]. Był to podręcznik kaznodziejski, napisany z wykorzystaniem metody scholastycznej (dystynkcje), która umożliwiała szybkie wybranie jednego z wielu aspektów poszczególnych cnót i grzechów[52].

24. *Item libri confessionum Augustini in quinque quaternis*. Wyznania św. Augustyna (354–430) cieszyły się popularnością w średniowieczu[53].

W inwentarzu zostały wymienione pierwsze teksty w kodeksach. Widoczne jest to w obu zachowanych rękopisach, w których po tekście głównym następowały inne dzieła. Z całą pewnością nie były to wszystkie książki należące do konwentu chełmińskiego. Brak ksiąg liturgicznych wytłumaczyć można faktem przechowywania ich w odrębnym miejscu, np. w kościele. Brak również dzieł podstawowych dla wspólnoty zakonnej, mianowicie reguły i żywotów św. Założyciela. Oba teksty odczytywane były w czasie wspólnego posiłku w refektarzu we wszystkich zgromadzeniach zakonnych, tak też było w wypadku franciszkanów. Oznacza to, że istniał inny jeszcze księgozbiór z tekstami tego typu.

Bert Roest zwrócił uwagę, że każdy konwent franciszkański miał księgozbiór lub raczej księgozbiory[54]. Niestety są one trudno uchwytne, szczególnie dla XIII w., ze względu na nikłą podstawę źródłową. W przeciwieństwie do dominikanów, wczesne dokumenty franciszkańskie są o wiele mniej szczegółowe. Wynikało to nie tylko z antyintelektualnego charakteru pierwszych franciszkanów, ale również z tego, że bracia mniejsi traktowali książki jako rzeczy cenne, a więc niezgodne z dążeniem do ubóstwa[55]. Pomimo tego, szczególnie od początku lat czterdziestych XIII w. franciszkanie zaczęli gromadzić książki w sposób celowy i zorganizowany, tworząc w wielu wypadkach znakomite kolekcje. Te najdawniejsze księgozbiory składały się zapewne z ksiąg liturgicznych, książek związanych z życiem zakonnym (reguła, żywoty św. Franciszka) oraz z grupy kodeksów, które miały być do dyspozycji braci, służąc jako pomoc w szkoleniu kapłanów i kaznodziejów. Tę grupę, jak wskazują konstytucje dominikańskie, tworzyły egzemplarze Pisma Św., podręczniki teologii moralnej, summy spowiednicze i kaznodziejskie, teksty z zakresu prawa kanonicznego, kolekcje wzorcowych kazań, dzieła hagiograficzne i historiograficzne. Były to więc: *Biblia glossata et sine glossis*, *Summae de casibus*, *De vitiis et virtutibus*, *Concordantiae*, *Interpretationes*, *Decreta*, *Decretales*, *Sermones de festis*, *Historiae*, *Sententiae*, *Chronicae*, *Passiones*, *Legendae Sanctorum*, *Historia ecclesiastica*[56]. Zazwyczaj książki te spoczywały na pulpitach lub były przechowywane w szafie bibliotecznej. W wypadku inwentarza chełmińskiego zauważyć można podobny dobór tekstów. Dominują egzemplarze z księgami Pisma Św. i komentarzami (9 egz. — 37,5 %), przy czym, co ciekawe, nie ma jakiegokolwiek kodeksu zawierającego wszystkie księgi Starego i Nowego Testamentu (tzw. Biblia paryska). Równie licznie reprezentowane są teksty z zakresu teologii pastoralnej i moralnej (łącznie z summami spowiedniczymi — 9 egz. czyli 37,5 %). Ponadto znajdują się tu pojedyncze tomy z zakresu prawa kanonicznego, hagiografii i historiografii. Mamy więc do czynienia z tym samym typem księgozbioru podręcznego. Warto zauważyć, że na tym etapie rozwoju zarówno samego konwentu, jak i księgozbioru nie ma zróżnicowania na dwie biblioteki: publiczną *(bibliotheca publica*) i tajną (*bibliotheca secreta* lub

[51] Zob. A. Dondaine, *Guillaume Peyraut, vie et oeuvres*, „Archivum Fratrum Praedicatorum", 18, 1948, s. 162–236; T. Kaeppeli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, t. 2, Romae 1975, s. 134–152, nr 1622; G. Roth, *Wilhelm Peraldus*, w: VerLex, t. 10, cz. 1, Berlin–New York 1996, kol. 1116–1129.

[52] Znaczenie tego tekstu w kaznodziejstwie średniowiecznym podkreślał Hughes Oliphant Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church*, t. 3: *The Medieval Church*, Cambridge 1999, s. 393–398.

[53] Zob. poszczególne tomy: *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus*, t. 1–5, Wien 1969–1976, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.–Hist. Klasse, Sitzungdberichte, 263, 267, 276, 281, 289, 292, 306, 350, gdzie wymieniono w sumie kilkaset przekazów rękopiśmiennych *Confessiones*, w tym 8 z bibliotek polskich.

[54] B. Roest, *A History of Franciscan Education (c. 1210–1517)*, Leiden–Boston–Köln 2000, s. 197 nn.

[55] Tamże, s. 198 n.

[56] Tamże, s. 197.

http://rcin.org.pl

privata). Tego typu podział występował od końca XIII w. w konwentach, w których funkcjonowała szkoły (*studia particularia, studia generalia*).

Co interesujące, w inwentarzu chełmińskim nie ma tekstów obecnych w innych, późniejszych księgozbiorach franciszkańskich, jak np. korpusu dzieł św. Bonawentury (1217–1274), dzieł Jana Dunsa Szkota (1266–1308) lub tekstów historiograficznych, jak choćby *Kroniki papieży i cesarzy* dominikanina Marcina Polaka, napisanej w l. 1260–1270. Świadczyć to może zarówno o wczesnej metryce inwentarza, jak też o praktycznym charakterze księgozbioru.

Albert Derolez zauważył, że w instytucjach klasztornych autorem inwentarza był bibliotekarz (*armarius*, *librarius*), który miał obowiązek dbać o książki i przechować je w wyznaczonym pomieszczeniu lub drewnianej szafie bądź skrzyni (*armarium*, *libraria*)[57]. W klasztorach franciszkańskich prawdopodobnie również była osoba wyznaczona do opieki nad księgozbiorem. Wiadomo, że w początkach XIV w. bibliotekarz miał co roku dokonywać, wspólnie z gwardianem, spisu książek[58].

Możliwe jednak, że w wypadku nowo fundowanych klasztorów franciszkańskich, do których przybywali mnisi, księgozbiorem opiekować się mógł zakonnik zajmujący się edukacją współbraci, np. lektor teologii. Lektorzy odpowiedzialni byli za nauczanie teologiczne współbraci, musieli więc sami otrzymać gruntowne wykształcenie. Dysponowali książkami z dziełami teologicznymi, hagiograficznymi i duszpasterskimi, a więc księgozbiorem podobnym do spisu książek konwentu chełmińskiego[59].

Książki pozyskiwane były do księgozbiorów franciszkańskich w różny sposób: były ofiarowane przez świeckich lub duchownych, kopiowane w innych klasztorach i w szkołach, wypożyczane[60]. Istniały wreszcie skryptoria franciszkańskie, specjalizujące się w przepisywaniu ksiąg liturgicznych. Nie wiadomo, w jaki sposób dostał się do Chełmna rękopis Biblioteki Narodowej, przepisany w pierwszej połowie XIII w. we Francji (BN 8105 III). Czy został ofiarowany przez osobę z zewnątrz, pochodził z Torunia, czy też uczony minoryta przywiózł kodeks, wracając ze studiów w Paryżu? Pytania te pozostaną bez odpowiedzi.

Podsumowując, inwentarz książek franciszkanów chełmińskich powstał w latach sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych XIII w. i obejmował książki do użytkowania przez braci. Duszpasterski charakter księgozbioru odzwierciedla tendencje, odnoszące się do całego zakonu franciszkańskiego na terytorium Polski i Pomorza. Głównym zadaniem Braci Mniejszych na terenie ziemi chełmińskiej, podobnie zresztą jak i dominikanów, była niewątpliwie akcja chrystianizacyjna, polegająca nie tyle na nawracaniu na chrześcijaństwo, co na intensywnej pracy duszpasterskiej[61]. Zresztą po przyjęciu przez kapitułę generalną niektórych rozwiązań dominikańskich w 1239 r., zakon franciszkański zyskał nowe oblicze. Jak zauważył Jerzy Kłoczowski: *Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że w Polsce i w całej części wschodniej chrześcijaństwa zachodniego istniało szczególne zapotrzebowanie na taką właśnie formę zakonu „klerykalno–duszpasterskiego*[62]. Pytanie o osobę autora inwentarza, czy był to lektor konwentu chełmińskiego pozostanie bez odpowiedzi.

---

[57] A. Derolez, *Les catalogues de bibliothèques*, s. 54.

[58] Jak zauważył B. Roest do końca XIII wieku nie zachował się jakikolwiek katalog biblioteki franciszkańskiej, zaś znane nieliczne trzynastowieczne spisy zostały sporządzone np z okazji donacji — zob. B. Roest, *A History*, s. 203. Z kolei Neslihan Şenocak stwierdził, że od ostatniego dziesięciolecia XIII w. każdy konwent posiadał inwentarz książek — zob. N. Şenocak, *Early Fourteenth–Century Franciscan Library Catalogues: The Case of the Gubbio Catalogue (c. 1300)*, „Scriptorium", 59, 2005, Fasc. 1, s. 29–50, tu s. 33.

[59] Zob. M. Robson, *The Franciscans in the Middle Ages*, Woodbridge 2006, s. 63 n.

[60] Zob. N. Şenocak, *Book Acquisition in the Medieval Franciscan Order*, „The Journal of Religious History", 27, 2003, Nr. 1, s. 14–28; tenże, *Circulation of Books in the Medieval Franciscan Order: Attitude, Methods, and Critics*, tamże, 28, 2004, Nr. 2, s. 146–161.

[61] Tak np. K. Kantak w odniesieniu do ziem polskich, zob. K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 1: 1237–1517, Kraków 1937, s. 5–7.

[62] J. Kłoczowski, *Bracia Mniejsi w Polsce średniowiecznej*, w: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, s. 13–108, tu s. 27.

http://rcin.org.pl

List of Books in the Franciscan Monastery in Chełmno from the Second Half of the Thirteenth Century

One of the mediaeval manuscripts at the National Library (call no. 8105 III) was purchased from a private owner during the early 1980s. This parchment codex has 166 pages and two protective leafs added at the end. The main text is composed of the books of the Old Testament: Parabolae Salomonis, Ecclesiastes, Cantica canticorum, Liber Sapientiae, Ecclesiasticus cum oratione Sirach, with prologues by St. Jerome as well as interlinear and marginal glosses with commentaries by Beda Venerabilis, Hraban Maurus and St. Jerome. The texts were written by a number of copyists in the Gothic textura, and the glosses — in the lesser minuscule, the so–called glossing script. The palaeographic features and ornaments point to a French workshop (probably Parisian) and to 1210–1240 as the period of rewriting the main text. The three leafs added at the beginning of the manuscript could originate from another code, and include anonymous sermons and notes written in three columns (k. 1–3v). Eleven sermons come from a de tempore cycle and encompass a period from the Epiphany of the Lord to Easter. 24 texts are the work of three copyists using the proto–Gothic minuscule. An initial analysis of the sermons suggests a Franciscan milieu as the place of origin. The codex does not contain any provenance notes, and the cardboard binding comes from the early nineteenth century.

Leaf 3v, immediately after the sermons, features a list of books entitled Libri fratrum minorum de Culmine — in other words, from the Franciscan monastery in Chełmno, whose existence is confirmed since 1258. The palaeographic features of the text show that it was recorded in the second half of the thirteenth century by a person educated within the Romanesque culture range. The list includes 24 volumes, with the titles of the opening texts of each code. The texts in question relate to theology, canon law, preaching and pastoral work, hagiography and historiography. One of the mentioned titles: Ystoria ierosolimitana by Robertus monachus is at present at Bibliothèque Sainte–Geneviève in Paris (Ms. 3489). The manuscript contains a provenance note mentioning the Franciscans from Chełmno.

It is highly likely that we are dealing with one of the book collections from the monastery in Chełmno. The presented list does not mention liturgical books, monastic rules, etc., nor does it include texts by such Franciscan theologians as St. Bonaventure or John Duns Scotus, or popular mediaeval historiography, e.g., Chronicon pontificum et imperatorum by the Dominican Martinus Oppaviensis. The absence of such texts can additionally confirm the origin of the inventory. Nothing is known about the way (or date) in which the codex found itself in Chełmno; perhaps its origin can be associated with Jan of Łobdowo (d. about 1264), who was a comprehensively educated preacher and lector of theology in Chełmno.

http://rcin.org.pl

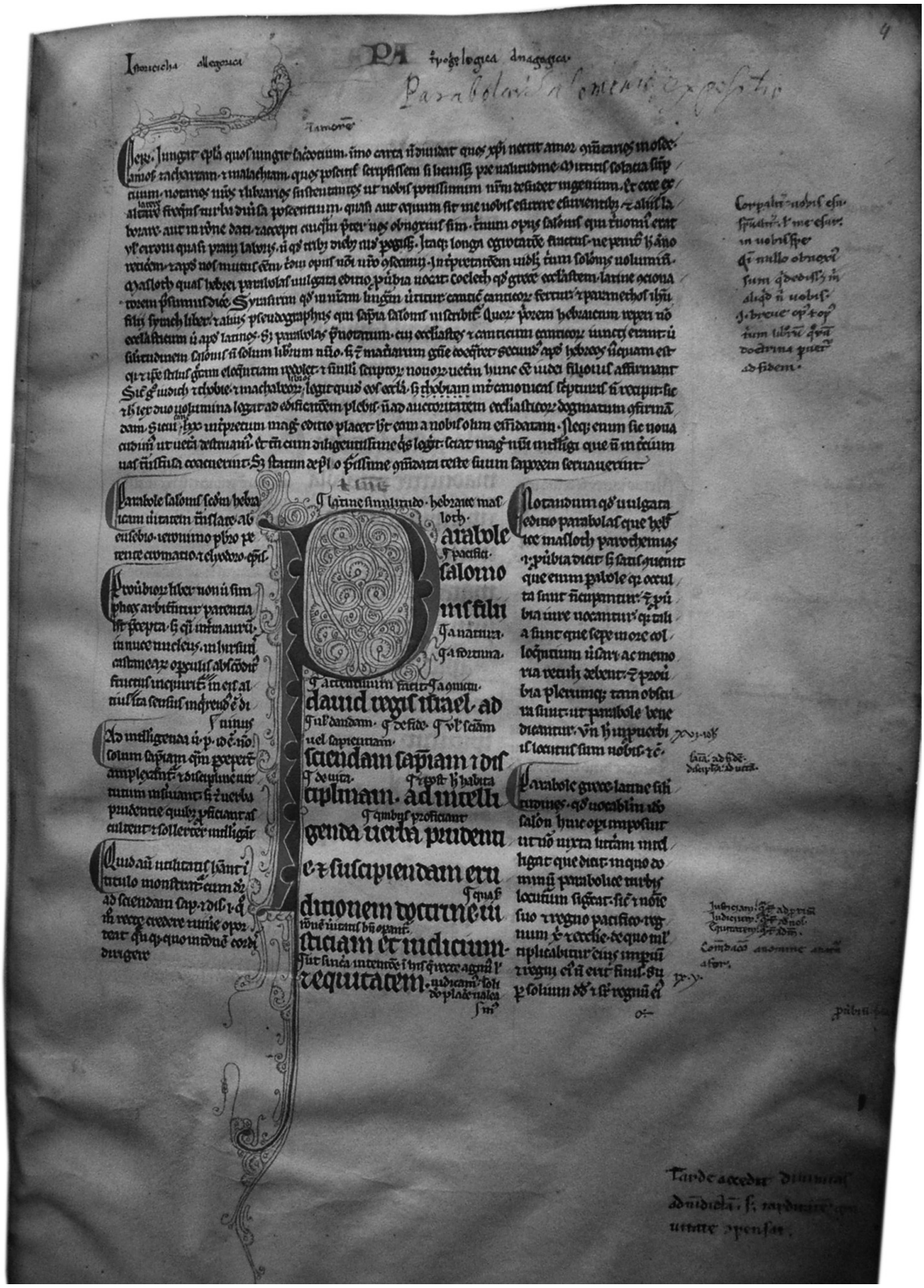

Rps BN 8105 III, k. 4r — *Parabolae Salomonis* (początek)

http://rcin.org.pl

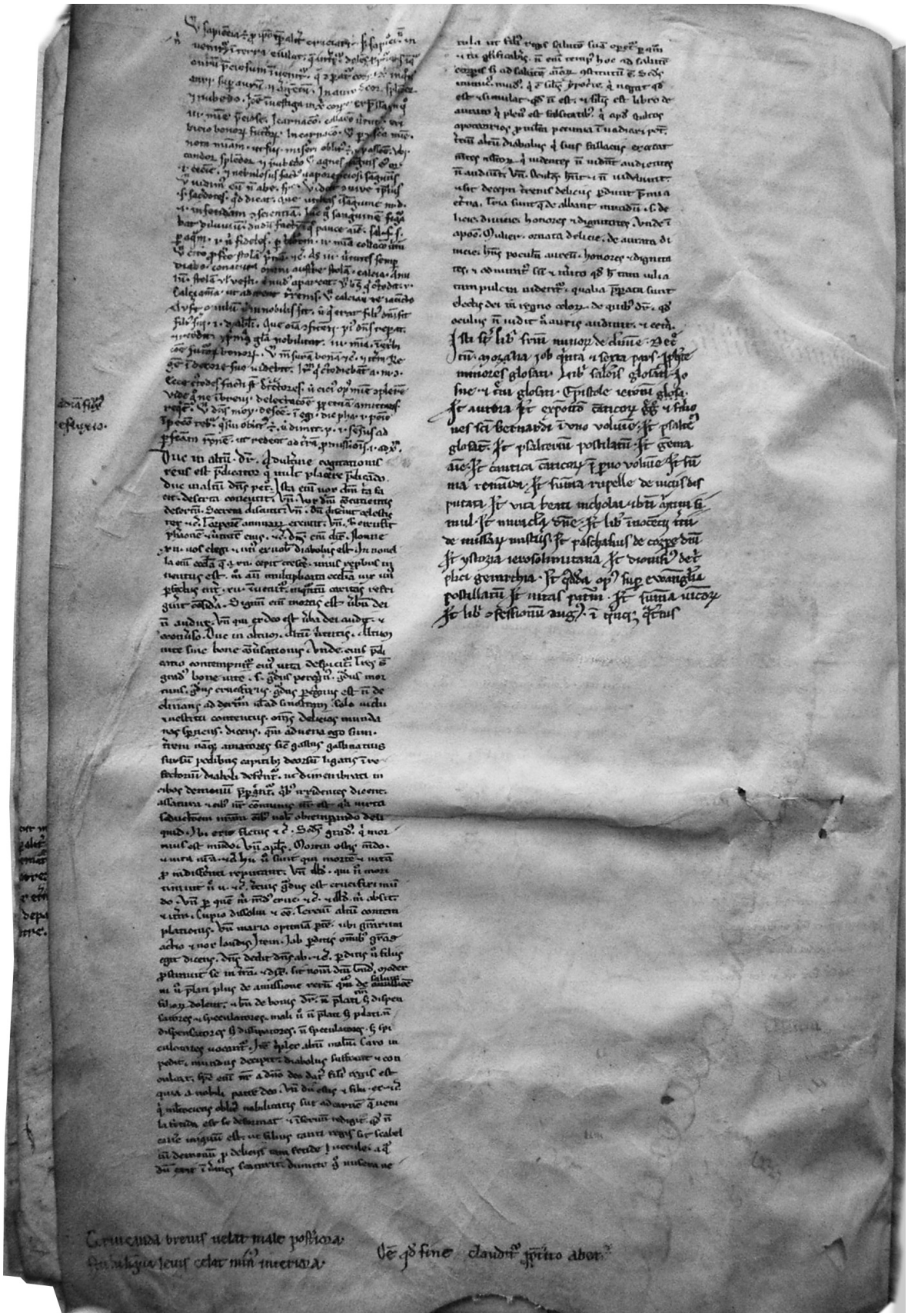

Rps BN 8105 III, k. 3v — *Sermones*

http://rcin.org.pl

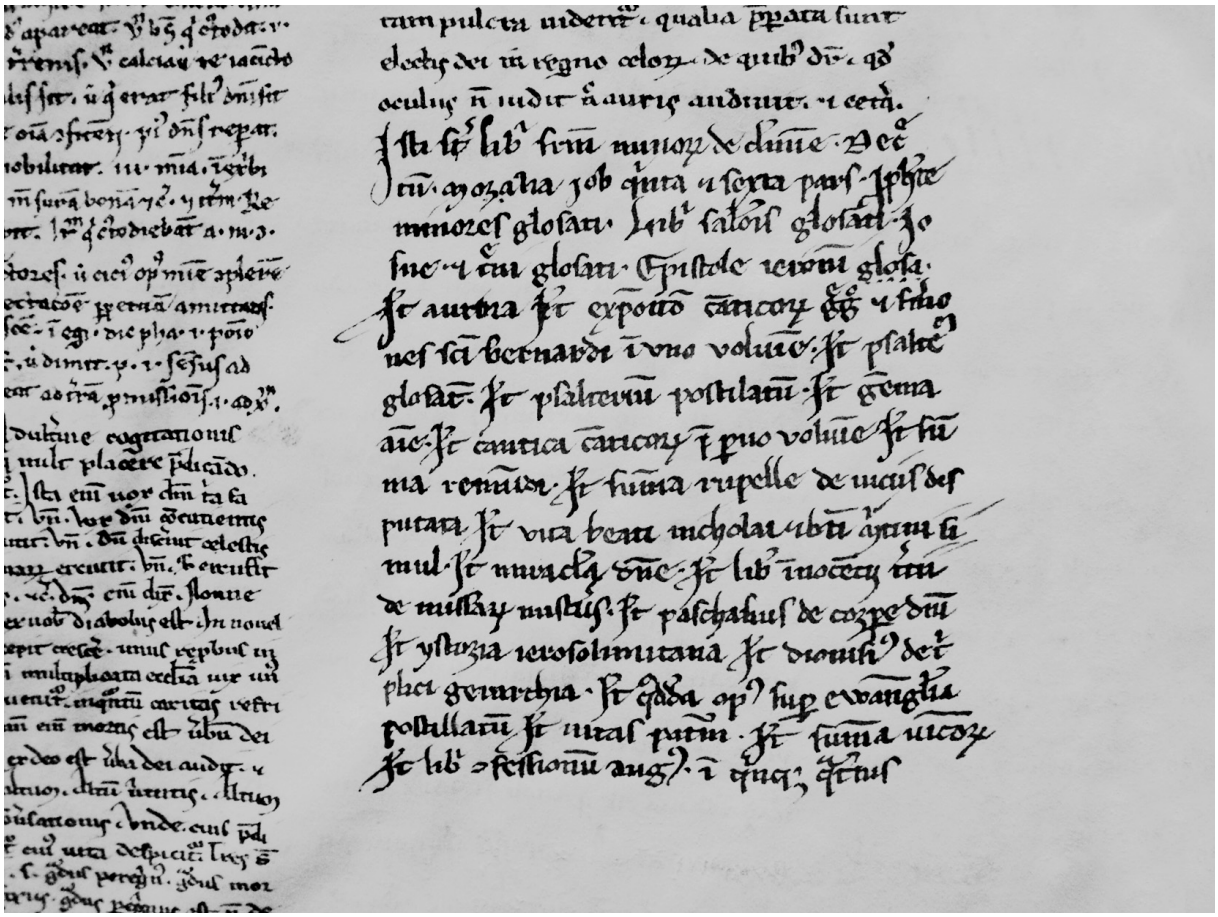

Rps BN 8105 III, k. 3v — Spis książek klasztoru Franciszkanów w Chełmnie (powiększenie)

http://rcin.org.pl